ISSN: 0976-5301
Peer Reviewed & Refereed Journal (IF: 7.85)
Journal Website www.coherencejournal.in

ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਸ਼ਕਤੀਕਰਨ: ਇੱਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ

ਸੁਖਦੀਪ ਕੌਰ

ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਭਾਗ, ਏ.ਐਸ. ਕਾਲਜ, ਖੰਨਾ

ਸੰਖੇਪ

ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਸ਼ਕਤੀਕਰਨ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਆਕਾਰ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤੋਂ ਮੱਧਯੁਗੀ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਬਦਲ ਗਈ ਹੈ, ਜੋ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਢਾਂਚਿਆਂ, ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਕੁਝ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਰਚਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਮਿਲਦੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗਾਰਗੀ ਵਾਚਕਨਵੀ ਅਤੇ ਮੈਤ੍ਰੇਈ ਵਰਗੀਆਂ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਹ ਮੌਕੇ ਸਾਰੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਬਰਾਬਰ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮੱਧਯੁਗੀ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ, ਕਈ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ, ਪੁਰਖ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਦੇ ਨਾਲ, ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਰਸਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਜੀਵਨ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਰਜ਼ੀਆ ਸੁਲਤਾਨ, ਮੀਰਾਬਾਈ ਅਤੇ ਅੱਕਾ ਮਹਾਦੇਵੀ ਵਰਗੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ, ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਤਾਕਤ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ। ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕਾਂ, ਮਹਿਲਾ ਸੰਗਠਨਾਂ, ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਨੇ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਮੌਕਿਆਂ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸਰਕਾਰੀ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੁਧਾਰਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ, ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਤੱਕ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ।

ਇਹ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦੌਰਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਸ਼ਕਤੀਕਰਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਔਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਰਪੇਸ਼ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ, ਲਿੰਗ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚਕਾਰ ਨਿਰੰਤਰ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੇਪਰ ਦਲੀਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਰਫ਼ ਸਾਖਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ, ਆਰਥਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਣ ਲਈ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਾਧਨ ਵੀ ਹੈ।

ਕੁੰਜੀ-ਸ਼ਬਦ: ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਔਰਤ ਸਸ਼ਕਤੀਕਰਨ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ, ਮੱਧਕਾਲੀ ਭਾਰਤ, ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤ, ਲਿੰਗ ਸਮਾਨਤਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਧਾਰ, ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ।

ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

ਔਰਤਾਂ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਲਗਭਗ ਅੱਧਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ, ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਦਿਅਕ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੂਚਕ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ, ਹੁਨਰ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਸੂਚਿਤ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਸਸ਼ਕਤੀਕਰਨ ਉਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਔਰਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਰੋਤਾਂ, ਮੌਕਿਆਂ, ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਫੈਸਲਿਆਂ 'ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਭਿਆਸਾਂ, ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨਾਲ ਨੇੜਿਓਂ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕਦੇ ਵੀ ਇਕਸਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਜਾਤ, ਵਰਗ, ਖੇਤਰ, ਭਾਈਚਾਰੇ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਖਰਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ, ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਜੋਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਤਰੱਕੀ ਅਤੇ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਕੁਝ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਬਹਿਸਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ, ਧਾਰਮਿਕ ਆਇਤਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਮੱਧਯੁਗੀ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਪਿਤਰਸੱਤਾਤਮਕ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ, ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੇ ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਰਸਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਵੀ, ਔਰਤਾਂ ਸਾਹਿਤ, ਧਰਮ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਆਧੁਨਿਕ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨਾਂ, ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਦੀਆਂ ਵਿਦਿਅਕ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਰਾਹੀਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਈਆਂ।

ਸਾਵਿਤਰੀਬਾਈ ਫੂਲੇ, ਜੋਤੀਰਾਓ ਫੂਲੇ, ਫਾਤਿਮਾ ਸ਼ੇਖ, ਪੰਡਿਤਾ ਰਾਮਾਬਾਈ, ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਰਾਏ ਅਤੇ ਡਾ. ਬੀ. ਆਰ. ਅੰਬੇਡਕਰ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਸਮਾਜਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅੱਜ, ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਟਿਕਾਊ ਵਿਕਾਸ, ਲਿੰਗ ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਲਈ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤ ਵਜੋਂ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।

ਉਦੇਸ਼

ਇਸ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹਨ:

ISSN: 0976-5301
Peer Reviewed & Refereed Journal (IF: 7.85)
Journal Website www.coherencejournal.in

1. ਪ੍ਰਾਚੀਨ, ਮੱਧਯੁਗੀ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨਾ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਸਸ਼ਕਤੀਕਰਨ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ।
3. ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ।
4. ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨਾ।
5. ਲਿੰਗ ਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ, ਵਿਦਿਅਕ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨਾ।
6. ਸਮਕਾਲੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਸ਼ਕਤੀਕਰਨ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਪਾਅ ਸੁਝਾਉਣ ਲਈ।

ਖੋਜ ਵਿਧੀ

ਇਹ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਇੱਕ ਗੁਣਾਤਮਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ ਵਿਧੀ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਰੋਤਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਧਿਐਨ, ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅਕਾਦਮਿਕ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਸਰਕਾਰੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਅਧਿਐਨ ਤਿੰਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦੌਰਾਂ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਮੌਕਿਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਕਾਲਕ੍ਰਮਿਕ ਪਹੁੰਚ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪੱਤਰ ਫੀਲਡਵਰਕ ਜਾਂ ਮੂਲ ਅੰਕੜਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਰੋਤਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਹਨ। ਖੇਤਰਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅੰਤਰਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਢੁਕਵਾਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਸ਼ਕਤੀਕਰਨ

1.1 ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ

ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੀ ਅਕਸਰ ਧਾਰਮਿਕ, ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਲਈ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਗਾਰਗੀ ਵਾਚਕਨਵੀ ਅਤੇ ਮੈਤ੍ਰੇਈ ਵਰਗੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਬੌਧਿਕ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਨ।

ਗਾਰਗੀ ਨੂੰ ਬ੍ਰਿਹਦਾਰਣਯਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਰਿਸ਼ੀ ਯਾਜਵਲਕਯ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਬਹਿਸ ਲਈ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਕੀਕਤ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਬਾਰੇ ਉਸਦੇ ਸਵਾਲ ਉੱਨਤ ਬੌਧਿਕ ਚਰਚਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮੈਤ੍ਰੇਈ ਗਿਆਨ, ਸਵੈ ਅਤੇ ਅਮਰਤਾ ਵਿੱਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਜਾਂਚ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਰਿਸ਼ਿਕਾਵਾਂ, ਜਾਂ ਔਰਤ ਦਰਸ਼ਕ ਵਜੋਂ ਜਾਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ, ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਔਰਤਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਪਲਬਧ ਸਬੂਤ ਸਾਰੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਬਰਾਬਰ ਵਿਦਿਅਕ ਪਹੁੰਚ ਸਥਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਹਨ।

1.2 ਵਿਦਿਅਕ ਮੌਕੇ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਯੋਗਦਾਨ

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਪਰਿਵਾਰਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਨੇੜਿਓਂ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮਾਜਿਕ ਪਿਛੋਕੜ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁਝ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਦਰਸ਼ਨ, ਸਾਹਿਤ, ਸੰਗੀਤ, ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਘਰੇਲੂ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਅਨੁਭਵ ਕਾਫ਼ੀ ਭਿੰਨ ਸਨ। ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗਲਤ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹਰ ਔਰਤ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਵਿਦਿਅਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਪਹੁੰਚ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ, ਪਰਿਵਾਰਕ ਹਾਲਾਤਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਬੌਧਿਕ ਯੋਗਦਾਨ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਔਰਤ ਸਿੱਖਿਆ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਦਾ ਇੱਕ ਸਥਾਪਿਤ ਹਿੱਸਾ ਸੀ।

1.3 ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ

ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਣ, ਸਿਖਾਉਣ, ਬਾਣੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਚਰਚਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਕੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਗਾਰਗੀ ਅਤੇ ਮੈਤ੍ਰੇਈ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਬੌਧਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਸਿਰਫ਼ ਮਰਦਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਰਚਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਸਸ਼ਕਤੀਕਰਨ 'ਤੇ ਇੱਕ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਣ, ਰਾਏ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਬਹਿਸ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਏਜੰਸੀ ਦੇ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ।

1.4 ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀਆਂ

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੌਰਾਂ ਵਿੱਚ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਮੌਕੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੀਮਤ ਹੁੰਦੇ ਗਏ। ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ, ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ, ਅਸਮਾਨ ਵਿਰਾਸਤੀ ਅਭਿਆਸਾਂ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਘਰੇਲੂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਨੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਬਦਲਾਅ ਪੂਰੇ ਉਪ-

ISSN: 0976-5301
Peer Reviewed & Refereed Journal (IF: 7.85)
Journal Website www.coherencejournal.in

ਮਹਾਂਦੀਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਬਣਾਈਆਂ, ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ।

1.5 ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੇ ਬੌਧਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਮੌਕੇ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਗਾਰਗੀ ਅਤੇ ਮੈਤ੍ਰੇਈ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਔਰਤਾਂ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਵਾਲਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਹੋਂਦ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਔਰਤ ਸਾਖਰਤਾ ਜਾਂ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਸਬੂਤ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਕੇਂਦਰੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਬਕ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਔਰਤਾਂ ਕੋਲ ਬੌਧਿਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਅਸਮਾਨ ਵੰਡੇ ਗਏ ਸਨ।

2. ਮੱਧਯੁਗੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਸ਼ਕਤੀਕਰਨ

ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਮੱਧਯੁਗੀ ਸਮਾਂ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਨੂੰ ਕਵਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰੀ ਰਾਜ, ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਕਾਫ਼ੀ ਭਿੰਨ ਸਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਪਿਤਰਸੱਤਾਤਮਕ ਢਾਂਚਿਆਂ ਨੇ ਰਸਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਅਧਿਕਾਰ ਤੱਕ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਸਾਹਿਤ, ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ।

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੇ ਵਿਆਹ, ਪਰਿਵਾਰਕ ਸਨਮਾਨ, ਵਿਰਾਸਤੀ ਅਭਿਆਸਾਂ ਅਤੇ ਕਿਰਤ ਦੇ ਲਿੰਗ-ਅਧਾਰਤ ਵੰਡ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਕੁਝ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹਾਂ ਅਤੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਦਾ ਵਰਗੇ ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣ ਗਏ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੂਜੇ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਇੱਕ ਧਰਮ ਜਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਨਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ। ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤਾਕਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਘੜੀ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ ਦਰਜਾਬੰਦੀ, ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਾਤ, ਸਥਾਨਕ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਸਥਿਰਤਾ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਨੇ ਸਾਖਰਤਾ, ਸੁਤੰਤਰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ।

2.1 ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ

ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਰਸਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿੱਖਣਾ ਅਕਸਰ ਪਰਿਵਾਰਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਸਾਹਿਤਕ ਸਰਕਲਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਹੀ, ਕੁਲੀਨ ਜਾਂ ਵਿਦਵਤਾਪੂਰਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ, ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਸੰਗੀਤ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਹ ਮੌਕੇ ਸੀਮਤ ਸਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਵਿਦਿਅਕ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪਛੜੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪਿਛੋਕੜ ਵਾਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਵਾਧੂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬੀ, ਸੀਮਤ ਸੰਸਥਾਗਤ ਪਹੁੰਚ ਅਤੇ ਘਰੇਲੂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

2.2 ਰਜ਼ੀਆ ਸੁਲਤਾਨ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ

ਰਜ਼ੀਆ ਸੁਲਤਾਨ ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦੀ ਸ਼ਾਸਕ ਬਣੀ। ਉਸਦਾ ਰਾਜ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਉਭਾਰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਔਰਤਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਸੰਭਾਲ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਰਜ਼ੀਆ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਦੀ ਬਜਾਏ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਨ, ਪਰ ਉਸਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਸਸ਼ਕਤੀਕਰਨ ਲਈ ਢੁਕਵੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ।

2.3 ਮੀਰਾਬਾਈ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਭਗਤੀ ਕਵੀ ਮੀਰਾਬਾਈ ਨੇ ਆਪਣੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ, ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸਥਾਪਿਤ ਉਮੀਦਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੇ ਨਿੱਜੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ। ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਕੁਝ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਅਤੇ ਰਵਾਇਤੀ ਘਰੇਲੂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਪਛਾਣ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ। ਮੀਰਾਬਾਈ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਰਸਮੀ ਵਿਦਿਅਕ ਮੌਕੇ ਸੀਮਤ ਸਨ ਤਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਕਿਵੇਂ ਏਜੰਸੀ ਦੇ ਵਿਕਲਪਕ ਰੂਪਾਂ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ।

2.4 ਅੱਕਾ ਮਹਾਦੇਵੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ

ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਕੰਨੜ ਕਵੀ ਅਤੇ ਵਿਰਾਸ਼ੈਵ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅੱਕਾ ਮਹਾਦੇਵੀ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਭਗਤੀ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਪਾਬੰਦੀਸ਼ੁਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਉਮੀਦਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨ ਲਈ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹਿਲਾ ਕਵੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਨੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਮੌਜੂਦਗੀ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਯੋਗਦਾਨ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ

ISSN: 0976-5301
Peer Reviewed & Refereed Journal (IF: 7.85)
Journal Website www.coherencejournal.in

ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਰਸਮੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੌਖਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਲਈ ਥਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ।

2.5 ਮੱਧਯੁਗੀ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਸਸ਼ਕਤੀਕਰਨ

ਮੱਧਯੁਗੀ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਸਸ਼ਕਤੀਕਰਨ ਅਸਮਾਨ ਸੀ। ਸ਼ਾਹੀ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਔਰਤ ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵਿਲੱਖਣ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪਛਾਣਾਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਹੋਰ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਘਰੇਲੂ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾਵਾਂ, ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਰੂਪਾਂ ਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਔਰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਰਪੇਸ਼ ਢਾਂਚਾਗਤ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਰਸਮੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਜਾਇਦਾਦ, ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੀਮਤ ਰਹੀ। ਇਸ ਲਈ ਮੱਧਯੁਗੀ ਕਾਲ ਦੋਵਾਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਮਾਨ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਔਰਤਾਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ, ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ।

3. ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਸ਼ਕਤੀਕਰਨ

ਆਧੁਨਿਕ ਦੌਰ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਸ਼ਕਤੀਕਰਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ। ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨਾਂ, ਨਵੇਂ ਵਿਦਿਅਕ ਅਦਾਰੇ, ਪ੍ਰਿੰਟ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਲਾਮਬੰਦੀ ਨੇ ਵਿਤਕਰੇ ਵਾਲੇ ਰਿਵਾਜਾਂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ। ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਨਾਲ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਨਵੇਂ ਮੌਕੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ।

3.1 ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ

ਉੱਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੌਰਾਨ, ਭਾਰਤੀ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਨੇ ਕਈ ਅਭਿਆਸਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਮੌਕਿਆਂ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਰਾਏ, ਈਸ਼ਵਰ ਚੰਦਰ ਵਿਦਿਆਸਾਗਰ, ਜੋਤੀਰਾਓ ਫੂਲੇ ਅਤੇ ਹੋਰਾਂ ਵਰਗੇ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਨੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ। ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਰਾਏ ਨੇ ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਹਿੰਮ ਚਲਾਈ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਧਾਰ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਈਸ਼ਵਰ ਚੰਦਰ ਵਿਦਿਆਸਾਗਰ ਨੇ ਵਿਧਵਾ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਹ ਦੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਜੋਤੀਰਾਓ ਫੂਲੇ ਅਤੇ ਸਾਵਿਤਰੀਬਾਈ ਫੂਲੇ ਨੇ ਕੁੜੀਆਂ ਅਤੇ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਧੱਕੇ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਕੇ ਜਾਤ ਅਤੇ ਲਿੰਗ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ। ਇਹਨਾਂ ਸੁਧਾਰ ਯਤਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਕਿ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

3.2 ਸਾਵਿਤਰੀਬਾਈ ਫੂਲੇ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ

ਸਾਵਿਤਰੀਬਾਈ ਫੂਲੇ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੋਢੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹਨ। 1848 ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਅਤੇ ਜੋਤੀਰਾਓ ਫੂਲੇ ਨੇ ਪੁਣੇ ਵਿੱਚ ਕੁੜੀਆਂ ਲਈ ਇੱਕ ਸਕੂਲ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਇੱਕ ਅਧਿਆਪਕਾ ਬਣ ਗਈ ਅਤੇ ਦੱਬੇ-ਕੁਚਲੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਵਿਦਿਅਕ ਮੌਕਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਉਸਦੇ ਕੰਮ ਦਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਵਰਗਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧ ਹੋਇਆ। ਫਿਰ ਵੀ, ਉਸਨੇ ਜਾਤੀ ਭੇਦਭਾਵ, ਲਿੰਗ ਅਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਬੇਦਖਲੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ।

ਫਾਤਿਮਾ ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਵਿਦਿਅਕ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਸਾਵਿਤਰੀਬਾਈ ਫੂਲੇ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਲਈ ਵਿਆਪਕ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। INFLIBNET ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਅਕਾਦਮਿਕ ਸਰੋਤ ਕੁੜੀਆਂ ਅਤੇ ਪਛੜੇ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਮੋਹਰੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

3.3 ਪੰਡਿਤਾ ਰਮਾਬਾਈ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ

ਪੰਡਿਤਾ ਰਮਾਬਾਈ ਇੱਕ ਵਿਦਵਾਨ, ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਔਰਤਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਲਹਿਦਗੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਪੁਨਰਵਾਸ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਸਦੇ ਕੰਮ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਮਰਦ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਖਰਤਾ, ਕਿੱਤਾਮੁਖੀ ਹੁਨਰ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਡਿਤਾ ਰਮਾਬਾਈ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਸ਼ਕਤੀਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਹਾਰਕ ਹੁਨਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ, ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨ ਨਾਲ ਜੀਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਵੀ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

3.4 ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ

ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਗਰਾਮ ਦੌਰਾਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਅਤੇ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਪੜ੍ਹੀਆਂ-ਲਿਖੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਜਨਤਕ ਮੀਟਿੰਗਾਂ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਗਠਨਾਂ, ਲਿਖਣ, ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਸਰੋਜਨੀ ਨਾਇਡੂ, ਐਨੀ ਬੇਸੰਤ, ਕਮਲਾਦੇਵੀ ਚਟੋਪਾਧਿਆਏ, ਅਰੁਣਾ ਆਸਫ ਅਲੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ

ISSN: 0976-5301
Peer Reviewed & Refereed Journal (IF: 7.85)
Journal Website www.coherencejournal.in

ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਲਾਮਬੰਦੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਸਿੱਖਿਆ ਨੇ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ, ਸਮੂਹਿਕ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਿਤਕਰੇ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਭਿਆਸਾਂ 'ਤੇ ਸਵਾਲ ਉਠਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਨੇ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸਿਰਫ਼ ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ।

3.5 ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ

1947 ਵਿੱਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਭਾਰਤ ਨੇ ਇੱਕ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਪਣਾਇਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਮਾਨਤਾ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਲਿੰਗ ਸਮੇਤ ਕੁਝ ਨਿਰਧਾਰਤ ਆਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਵਿਤਕਰੇ ਨੂੰ ਵਰਜਿਤ ਕੀਤਾ। ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੇ ਵਿਦਿਅਕ ਮੌਕਿਆਂ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਇੱਕ ਆਧਾਰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਸਮੂਹਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਾਨਤਾ, ਮਾਣ-ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਢਾਂਚਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

3.6 ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ ਦਾਖਲੇ, ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ:

1. **ਸਰਵ ਸਿੱਖਿਆ ਅਭਿਆਨ:**

   ਇਸ ਨੇ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

2. **ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਐਕਟ, 2009:**

   ਇਹ ਛੇ ਤੋਂ ਚੌਦਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਮੁਫ਼ਤ ਅਤੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਕਾਨੂੰਨੀ ਢਾਂਚਾ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

3. **ਬੇਟੀ ਬਚਾਓ, ਬੇਟੀ ਪੜ੍ਹਾਓ:**

   ਇਹ ਲੜਕੀਆਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਭਲਾਈ ਬਾਰੇ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।

4. **ਸਮਗਰ ਸਿੱਖਿਆ:**

   ਇਹ ਇੱਕ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਢਾਂਚੇ ਰਾਹੀਂ ਸਕੂਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਉਪਾਅ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

5. **ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ 2020:**

   ਇਹ ਬਰਾਬਰ ਪਹੁੰਚ, ਸਮਾਵੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਛੜੇ ਵਰਗਾਂ—ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਲੜਕੀਆਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ—'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੇਣ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

6. **ਵਜ਼ੀਫ਼ੇ ਅਤੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਸਕੂਲੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ**:

   ਇਹ ਪਛੜੇ ਵਰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਦਰਪੇਸ਼ ਵਿੱਤੀ ਅਤੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ।

3.7 ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ

ਅੱਜ ਔਰਤਾਂ ਵਿਦਿਅਕ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਡਾਕਟਰੀ, ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ, ਕਾਨੂੰਨ, ਅਧਿਆਪਨ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਕਾਰੋਬਾਰ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਕਰੀਅਰ ਬਣਾਉਣ, ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਅਤੇ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ, ਸਿਹਤ, ਵਿੱਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਬਾਰੇ ਵਧੇਰੇ ਜਾਗਰੂਕ ਵੀ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਹਾਲਾਂਕਿ, ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣਾ ਹੀ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਜਾਂ ਆਰਥਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਗਾਰੰਟੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਅਸਮਾਨ ਤਨਖਾਹ, ਕਰੀਅਰ ਵਿੱਚ ਸੀਮਤ ਤਰੱਕੀ, ਘਰੇਲੂ ਦੇਖਭਾਲ ਦੀਆਂ ਬਿਨਾਂ ਤਨਖਾਹ ਵਾਲੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕੰਮ ਵਾਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਵਿਤਕਰੇ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਵਿਦਿਅਕ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕੇ, ਆਧੁਨਿਕ ਦੌਰ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨਾਂ, ਕੁੜੀਆਂ ਲਈ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਰਾਹੀਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬਦਲਾਅ ਲਿਆਂਦੇ। ਸਾਵਿਤਰੀਬਾਈ ਫੂਲੇ, ਫਾਤਿਮਾ ਸ਼ੇਖ, ਪੰਡਿਤਾ ਰਾਮਾਬਾਈ ਅਤੇ ਡਾ. ਬੀ. ਆਰ. ਅੰਬੇਡਕਰ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਕਿਵੇਂ ਸਥਾਪਿਤ ਦਰਜਾਬੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਲਈ ਮੌਕੇ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ISSN: 0976-5301
Peer Reviewed & Refereed Journal (IF: 7.85)
Journal Website www.coherencejournal.in

ਸਿੱਟਾ:-

ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਸ਼ਕਤੀਕਰਨ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਗਾਰਗੀ ਅਤੇ ਮੈਤ੍ਰੇਈ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਯੋਗਦਾਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੱਧਯੁਗੀ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੱਕ, ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਸਮਾਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਏਜੰਸੀ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਨ।

ਆਧੁਨਿਕ ਦੌਰ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨਾਂ, ਕੁੜੀਆਂ ਲਈ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਰਾਹੀਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਲਿਆਂਦੀਆਂ। ਸਾਵਿਤਰੀਬਾਈ ਫੂਲੇ, ਫਾਤਿਮਾ ਸ਼ੇਖ, ਪੰਡਿਤਾ ਰਾਮਾਬਾਈ ਅਤੇ ਡਾ. ਬੀ. ਆਰ. ਅੰਬੇਡਕਰ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਕਿਵੇਂ ਸਥਾਪਿਤ ਪਦ-ਅਨੁਕ੍ਰਮਣਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਲਈ ਮੌਕੇ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸਮਕਾਲੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ, ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ, ਜਨਤਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਕਾਫ਼ੀ ਵਧੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ, ਗਰੀਬੀ, ਲਿੰਗ ਭੇਦਭਾਵ, ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ, ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਤੇ ਅਸਮਾਨ ਘਰੇਲੂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦੇ ਪੂਰੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਲਈ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਸਸ਼ਕਤੀਕਰਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਜੋਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ, ਆਰਥਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਮਾਨਤਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਣ-ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਰਫ਼ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ; ਇਸ ਵਿੱਚ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਸੋਚ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਵੀ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਸਾਰੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਵਿਦਿਅਕ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਸਮਾਜ ਜੋ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਨਿਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਗੋਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ, ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ, ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਵੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਰਫ਼ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ, ਸਮਾਵੇਸ਼ੀ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਭਾਰਤ ਲਈ ਇੱਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ:

1. ਅਲਤੇਕਰ, ਏ. ਐੱਸ. (1938)। ਹਿੰਦੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ: ਪੂਰਵ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ। ਬਨਾਰਸ ਹਿੰਦੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ।
2. ਅੰਬੇਡਕਰ, ਬੀ. ਆਰ. (1946)। ਸ਼ੂਦਰ ਕੌਣ ਸਨ? ਉਹ ਇੰਡੋ-ਆਰੀਅਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਚੌਥਾ ਵਰਣ ਕਿਵੇਂ ਬਣੇ। ਥੈਕਰ ਐਂਡ ਕੰਪਨੀ।
3. ਫੋਰਬਸ, ਜੀ. (1996)। ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ। ਕੈਮਬ੍ਰਿਜ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰੈੱਸ।
4. ਕੁਮਾਰ, ਕੇ. (2005)। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਿਆਸੀ ਏਜੰਡਾ: ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ (ਦੂਜਾ ਸੰਸਕਰਣ)। ਸੇਜ (SAGE) ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼।
5. ਮਨੀ, ਬੀ. ਆਰ., ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ, ਵੀ. (ਸੰਪਾਦਕ)। (1988)। ਇੱਕ ਵਿਸਾਰੀ ਗਈ ਮੁਕਤੀਦਾਤਾ: ਸਾਵਿਤਰੀਬਾਈ ਫੂਲੇ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼। ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਸਰਕਾਰ।
6. ਸਿੱਖਿਆ ਮੰਤਰਾਲਾ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ। (2020)। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ 2020। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ।
7. ਨੈਸ਼ਨਲ ਕੌਂਸਲ ਆਫ਼ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਰਿਸਰਚ ਐਂਡ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ (NCERT)। (ਮਿਤੀ ਰਹਿਤ)। ਸਾਵਿਤਰੀਬਾਈ ਫੂਲੇ (1831–1897)। ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਬਾਰੇ ਵਿਦਿਅਕ ਸਰੋਤ।
8. ਨੈਲਸਨ, ਐਨ. ਜੇ. (ਮਿਤੀ ਰਹਿਤ)। ਜੋਤੀਬਾ ਫੂਲੇ ਅਤੇ ਸਾਵਿਤਰੀਬਾਈ ਫੂਲੇ। ਇਨਫਲਿਬਨੈੱਟ (INFLIBNET) ਸੈਂਟਰ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜ।
9. ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ (1950, ਸੋਧਿਆ ਹੋਇਆ)। ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ। ਵਿਧਾਨ ਵਿਭਾਗ, ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਮੰਤਰਾਲਾ।
10. ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ (2009)। ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਮੁਫ਼ਤ ਅਤੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਐਕਟ, 2009। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ।
11. ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ (2024)। ਭਾਰਤ ਬੀਜਿੰਗ+30 ਰਿਪੋਰਟ। 'ਬੀਜਿੰਗ ਘੋਸ਼ਣਾ ਅਤੇ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ ਪਲੇਟਫਾਰਮ' (Beijing Declaration and Platform for Action) ਦੀ ਤੀਹਵੀਂ ਵਰ੍ਹੇਗੰਢ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ।
12. ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਅੰਕੜਾ ਵਿਭਾਗ। (ਮਿਤੀ ਰਹਿਤ)। ਐਸ.ਡੀ.ਜੀ. (SDG) ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰੋਫਾਈਲ: ਭਾਰਤ। ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ।
13. ਯੂ.ਐਨ. ਵੂਮੈਨ (UN Women)। (ਮਿਤੀ ਰਹਿਤ)। ਭਾਰਤ: ਦੇਸ਼ ਤੱਥ ਸ਼ੀਟ (Country Fact Sheet)। ਯੂ.ਐਨ. ਵੂਮੈਨ ਡਾਟਾ ਹੱਬ।
14. ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ। (1961)। ਦਾਜ ਰੋਕੂ ਐਕਟ, 1961
15. ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ। (2005)। ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਤੋਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਐਕਟ, 2005